

Uusia löytöjä Martin Fogelin Hannoverin-käsikirjoituksesta

CRISTINA WIS *La versione di Hannover delle De Finnicæ linguæ indole observationes di Martin Fogel*. Eripainos: AION, Dipartimento Studi dell'Europa Orientale, Sezione filologica-linguistica, n:o 1, Roma 1983. 64 s. + 23 s. näköispainatetta.

Reenessanssin alkuaikoina tapahtunut antiikin uudelleen löytäminen vauhditti humanistien tutkimusintoa. Huudahduksesta »Ad fontes!» tuli heidän tunnuslauseensa. Suomalais-ugrilainen kielentutkimus ei tosin kykene lähimainkaan samalla tavalla kuin humanismin ajan kielitiede pääsemään ajassa niin etäisille alkulähteille. Silti on jo 1600-luvulla kuuluttavissa kielitieteen tämänkin uuden tulokkaan tunnuslause »Lähteille».

Esimerkkinä tästä on hampurilainen monet eri alat laajalti hallitseva Martin Fogel (1634—75), jonka käsikirjoitusmuistiinpanot ovat täynnä reunahuomautuksia, lisäyksiä ja täydennyksiä. Nämä eivät koske vain tutkimuksen kohteita vaan myös niitä lähteitä, joiden perusteella hän on tehnyt huomionsa kyseisten kielten sanastosta, rakenteesta ja sukulaissuhteista. Tällä tavalla hän etsi, enemmän oletuksiinsa kuin tietämykseen, nojautuen, kielten vertailuun sopivaa menetelmää. Yritysten tuloksena oli tunnetusti se huomio, että suomi ja unkari ovat toistensa sukukieliä. Tämän ansiosta hänen muistiinpanonsa ovat ensimmäinen todistusaineisto suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen tärkeimmällä alueella.

Se että ylipäänsä löydettiin hannoverilaisessa kirjastossa kaksi vuosisataa tuntemattomana ollut käsikirjoitus, johtui puolestaan alkulähteille tunkeutuvasta tutkijanhengestä. Kun fennougristi E. N. Setälä löysi Fogelin käsikirjoituksen, arvosteli ja analysoi sitä, virisi vuorostaan kielentutkimuksen historian harrastus tällä alalla. Setälän esimerkkiä on seurannut tämän vuosisadan puolivälissä joukko tutkijoita, jotka hänen tapaansa ovat

kohdistaneet huomionsa Fogelin tutkimusten alkulähteisiin (Tyyni Tuulio, Anamari Sarajas ja H. Kangro). Tällöin he löysivät sellaista uutta, mitä Setälä ei ollut tutkinut.

Aiheenaan eri kielten välinen vertailu unkarilainen fennougristi György Lakó esitti Martinus Fogelius -symposiumissa Hampurissa vuonna 1968 havaintojaan, jotka koskevat melkoista määrää unkarin ja suomen välisiä sanavertailuja, ja — mikä vielä tärkeämpää — Fogelin käsittelemien unkarin ja suomen kieliopillisten ilmaisukeinojen rakenneyhtäläisyyksiä.

Vielä yksi näkökohta: Fogelin tutkimustyön kulttuurihistoriallista puolta on kosketeltu useimmiten vain ohimennen käsikirjoitusta käsiteltäessä. Kaikki kielitiede on kuitenkin pohjimmiltaan kulttuurihistoriaa; tätä on syytä erityisesti korostaa nykyisten matemaattisesti systemoivien tieteenalojen valtakaudella. Viime aikoina tämä asia on oivallettu entistä laajemmissa piireissä, ja myös fennougristiikassa on iloittava kulttuurihistoriallisen tarkastelutavan edistämisestä.

Tällaista pyrkimystä ilmentää Cristina Wis-Murenan julkaisema laitos Martin Fogelin Hannoverin-käsikirjoituksesta »De Finnicæ linguæ indole observationes». Sen julkaiseminen täyttää jo Setälän aikoinaan lausuman toivomuksen: Fogelin käsikirjoitus julkaistakoon erityisessä »Corpus grammaticorum linguæ fennicæ veterum» -sarjassa. Setälän innostamana Emilio Teza, padovalainen Kalevalan tutkija ja yleisen kielitieteen professori, julkaisi jo vuotta myöhemmin Cosimo III:lle vuonna 1669 lähetetyn Fogelin käsikirjoituksen. Tähän Firenzessä säilyneeseen käsikirjoitukseen eivät kuitenkaan sisälly Fogelin seuraavien vuosien tutkimukset, jotka hän kirjasi huomautuksina, lisäyksiä ja täydennyksiä alkuperäiseen Observationes-käsikirjoitukseen. Ne ovat tutkimustyön tärkeä osa. Vaikealukuisuutensa vuoksi niitä ei ole tähän mennessä voitu arvioida. Erittäin tervetullut on siksi se apu, jonka Cristina Wis-Murena nyt on antanut tieteelle.

Kirjallisuutta

Observationes-käsikirjoituksen Hanoverin version julkaisua edeltää pitkähkö johdanto (s. 1–12). Siitä saa hyvän käsityksen Fogelin Italiaa ja hänen sekä Toscanan suurherttuan suomen kieltä kohtaan tunteman kiinnon aate- ja ajanhistoriallisesta taustasta. Fogelin kontaktit Euroopan eri tutkijoihin sekä Cosimo III:n kiinnostus itämaihin, Venäjään ja pohjolaan tulevat siteerattujen lähteiden pohjalta uuteen valoon, ja ne tekevät ymmärrettäväksi Fogelin jatkuvat ponnistelut suomen kieltä koskevien tietojen saamiseksi nimenomaan Suomesta.

Korpus sisältää kunkin sivun yläosassa julkaistun käsikirjoitustekstin ja sen alla keskimäärin yli puolen sivun pituisen huomautuksen varustetun selitysoosan. Käsikirjoituksen julkaisija on ratkaissut Fogelin jälkeensä kirjoittamien huomautusten, korjausten, lisäysten ja pitkäkökijöiden uusien kappaleiden mukaanon onnistuneesti siten, että hän on sijoittanut kaikki tuommoiset lisät sopiviin paikkoihin tekstiin kursivoituina. Näin tutkija voi tekstiä pikaisesti lukiessaan nähdä helposti, mitä uutta kirjailija on ajan mittaan esittänyt tai mitä vanhaa hän on selittänyt uudelleen ja entistä paremmin. Kursiivilla painetussa on melko vähän sanakirjan »Nomenclator Latino Finnicus» käsikirjoituksesta lainattua sanamateriaalia. Käsikirjoituksen oli Fogel toimittanut Cosimo III:lle lahjana Suomesta. Sitä vastoin hämmästyttää se seikka, että Fogelille, kuten Wis mainitsee, on joutunut sanoja tai tekstinäyteitä myös puhutusta kielestä (»lingua parlata») suullisten tietojen tai kirjeenvaihdon välityksellä (ks. s. 38, huom. 106). Tämä koskee myös sanojen välistä vertailua (unkari, lappi, latina, saksa, ruotsi, liivi, viro ja venäjä). Venäjän vähälukuisten sanojen kohdalla huomaa Fogelin tunteman kiinnon suomalaisten ja ortodoksisen kirkon välisiin yhteyksiin itäisillä raja-alueilla. Lakón havaitsemiin unkarin ja suomen välisiin sana- ja rakennevertailuihin voi-

daan todennäköisesti tuoda uutta lisää. Asia selviää tarkemmin, kunhan julkaisija käsittelee vielä Setälälle tuntemattomaksi jääneen käsikirjoituksen IV 574 b.

Huomautuksissa annetut selitykset käsittävät miltei puolet kirjasta ja osoittavat tekijän työskennelleen intensiivisesti lähteitä etsiessään. Hän on esittänyt paljon bibliografisia tietoja ja sitaatteja sekä lisäksi selvennystä kulttuurihistoriallisiin yhteyksiin ja tosioihin. Selitysoosasta ilmenee Fogelin kulttuurihistoriallisen kiinnostuksen laatu: hänen kielitieteellinen tutkimustyönsä ei ollut suinkaan yksinomaan kielten vertailua.

Kirjan lopussa on käsikirjoituksen näköispainos. Siitä huomaa, että Fogelin paperien tekstiä on moneen kertaan jäljentäen muutettu eri käsialoilla ja yhdistelty sekaisin joutuneita muistiinpanolappusia, joita ei ole säilynyt alkuperäisessä laitoksessa.

Julkaisun arvokkain tulos näyttää sisältävän niihin käsikirjoituksen kohtiin, joissa Fogel käsittelee suomen kieleen kohdistuneen tutkimustyönsä tähän saakka tuntemattomiksi jääneitä yksityiskohtia. Mainittakoon vokaalien kahdenlaista kvantiteettia (s. 47), suomen yhdysanoja ja ennen kaikkea suomalaisista teksteistä poimittuja konjugaatiomuotojen sarjoja (passiivi, imperatiivi ja konjunktiiivi, ks. kuvaa s. 246) koskevat esimerkit. Viimeksi mainitut esiintymät sisältävät kirjoittajan selvän viittauksen vuoden 1642 raamatunsuomennokseen. Setälä oli turhaan yrittänyt todistaa, että Fogel oli käyttänyt suomenkielistä Raamattua. Häneltä oli kuitenkin jäänyt huomaamatta, että Tezan julkaisemassa Firenzen käsikirjoituksessa — ja ainoastaan siinä! — oli vanhimman suomenkielisen raamatunkäännöksen Isä meidän -rukous. Teza korosti sitä, että Fogel oli omakätisesti (huom. s. 56: »la mano del Fogel») kirjoittanut tämän Pater noster -rukouksen Cosimo III:lle tarkoitettuna käsikirjoituksen loppuun seuraavan asuisena (mts. 25):

Oratio dominica finnice ⁽⁵⁶⁾.

Isæ meidæn, joca olet Taivais,
 pyhitteti olcon sinun Nimes.
 læhestykæn sinun Valdacundas,
 olcon sinun tahtos nyn Maasa,
 cuin Taivais Anna meille tenæpæn
 meidæn jocapæivæinen Leipæm
 Ja anna meille midæn velcam
 andexi, nyneuin mekin annam
 meidæn velgollistom. Ja
 ælæ johdata meitæ kiusauxeen,
 mutta pææstæ meitæ pahasta.
 Sillæ sinun on valdacunda,
 ja voima, ja cunnia, ijancaickisest.
 Amen.

Monin paikoin Hannoverin-käsikirjoi-
 tusjulkaisussa tulee (s. 24, 27, 54, 56 ja
 59–62) ilmi Fogelin suuri kiinnostus
 suomen kielen (myös »murteiden») maan-
 tieteellistä levikkiä kohtaan. Hän puhuu
 nyt selvästi (Riiian ja Pärnun välillä puhu-
 tun) liivin »sukulaisuudesta» suomen ja
 viron kanssa. Hän tietää, että suomen
 murteita puhutaan Käkisalmissa ja
 kauempanakin Karjalassa, ja hän seuraa
 Andreas Bureuksien kartasta suomenkie-
 listen paikannimien levikkiä Vianan-
 meren rannikolle saakka. Hämmästyttävintä
 on se, mitä hänellä on kerrottavanaan In-
 kerinmaasta ja siellä puhutuista murteis-
 ta: »Neuschanzin lähellä sijaitsevassa
 Neugenissä [pro Nyenissä] Inkerinmaalla
 – – puhuttu kieli on suomea nurinpäin
 – –. Mutta ihmiset ymmärtävät siellä myös
 ”Moskovan kieltä” ja suomea [!].» Seur-
 aava omituinen kielennäyte, joka on jul-
 kaistussa laitoksessa sivuilla 63 ja 61.

Kyseessä on, kuten professori Terho It-
 konen on huomauttanut, näyte suomen
 kielen historiassa »rengonkielen» nimellä
 tunnetusta, nimenomaan 1600-luvulla ja
 sitäkin myöhemmin määräpiireissä puhu-
 tusta salakielestä, joka perustuu siihen,
 että tavujen keskinäistä järjestystä vaih-
 detaan. Fogelin muistiinpanema teksti
 on seuraava:

*Esi demmei kajo leto wastai
 hidetypi conol nussi mesni
 hestinoenlæ nussi dacundaswal
 con al nussi totach nini asama
 nicuin wastai
 naan lemmei næpentæ demmei cajo
 wæinenpæi pænlei
 aja naan lemmei demmei con-
 wel dexian, nin nicuin Kimme
 naman demmei gohstenwel
 aja lææ datajo temmei sauxenkiu
 tamut stæpæ temmei hastapa ¹⁸⁰.*

Wis on tutkinut alan kirjallisuutta ja
 löytänyt vanhimman asiaa koskevan
 tiedon aikoinaan kuuluisasta M. Wexo-
 niuksen tekstistä »Epitome descriptionis
 Sueciae, Gothiae, Fennigiae». Toiseksi
 vanhin näyte löytyy nyt ilmeisesti Fogelin
 Hannoverin-käsikirjoitusjulkaisusta. Teksti-
 nin selvittämiseksi annetaan avainsa-
 noja: *Ama* = *Erde*, *wastai* = *Himmel*,
Malaju = *Gott*, *Sikæ* = *Handt*. Jo
 näiden sanojen perusteella voidaan arva-
 ta, että tämän suomen salakielen näytteen
 pohjana on Isä meidän -rukouksen kään-
 nös. Fogel mainitsee vähän aiemmin J.
 Reuterin tekstin »Oratio Domenica XL
 linguarum». Teoksessa esitettyä suomen-
 kielistä versiota voidaan, kuten Wis
 (huom. 179 ja 182) osoittaa, pitää ren-
 gonkielisen tekstin mallina. Mutta Foge-
 lin ei tarvinnut nojautua Reuteriin; hän-
 hän kirjoitti itse henkilökohtaisesti selvän
 suomenkielisen tekstin Matteuksen evan-
 keliumista (vrt. edellä) Cosimo III:lle lä-
 hettämäänsä käsikirjoitukseen. Jos ver-
 taamme tätä tekstiä rengonkielen näyttee-
 seen, havaitsemme tarkan yhtäläisyyden.
 Näin voimme »paljastaa» salakielen tavu-
 tavulta.

Mikä tarkoitus oli tämän rengonkieli-
 sen näytteen kirjoittajalla, kun hän lähetti
 sen hampurilaiselle tutkijalle? Epäilemät-
 tä hän halusi antaa näytteen Inkerinmaan
 »murteesta», joka kiinnosti Fogelia. Tie-
 tenkään eivät tekstin lähettäjä samoin
 kuin tutkijakaan olleet niin naiiveja, että
 he olisivat pitäneet tekstiä todellisena kie-
 lenä. Fogelin huomautuksista ilmenee, et-

Kirjallisuutta

tä Inkerinmaan länsiosassa oli vanhaan asunut väestöä, jonka kieli poikkesi paitsi venäjältä myös suomesta. Kuulija huomasi siinä yhtäläisyyttä suomen kieleen muttei voinut sitä ymmärtää; hänelle tämä kieli oli »siansaksaa». Joksikin tällaiseksi hän halusi luonnehtia sitä. Tuohon aikaan renkonkieli oli muotia. Niinpä hän lähetti Fogelille siitä näytteen, ja tämä ilmeisesti ymmärsi häntä.

Hän ei kuitenkaan ymmärtänyt, mistä »käsittämätöntä suomea» puhuvasta kansasta oli kyse. Tässä meidän on otettava avuksi muita tietolähteitä. Käsikirjoituksen julkaisija viittaa (huom. 181) ruotsalaisten kirkonmiesten 1680-luvulta peräisin olevaan kirjoitukseen (Julius Mägisten julkaisema), joka käsittelee Inkerinmaan kielellis-uskonnollisia oloja ja mainitsee »wadjalaiset». Jos ottaa rinnalle vielä E. Öpikin vuonna 1799 eräässä symposiumissa käsittelemän vuodelta 1783 peräisin olevan kirjoituksen »Etnografinen havainto vatjalaisista», epäilee tuskin enää sitä, että »siansaksaksi» kirjoitetun suomalaisen Isä meidän -rukouk-

sen lähettäjä on tarkoittanut tällä Länsi-Inkerin väestöllä vatjalaisia.

Vielä jää jäljelle kysymys, kuka oli renkonkielisen version lähettäjä ja välittäjä. Julkaisusta löytyy (s. 48, huom. 139) viittaus siihen. Fogel oli yhteydessä Turun yliopistossa vaikuttaneeseen matemaatikoon, Simon Kexleriin, jonka poika Andreas Kexler toimi useita vuosia Inkerissä Hevaan suomalaisen luterilaisen seurakunnan pappina. Hänen toiminnastaan on olemassa kirjoituksia. Olen puolestani löytänyt erään Andreas Kexlerin 6. syyskuuta 1680 Narvassa suomeksi ja ruotsiksi pitämän saarnan, joka painettiin Turussa ruotsiksi samana vuonna. Ajan tyylin mukaisesti saarnatekstin jäljessä on onnittelurunoja, näiden joukossa latinankielinen runo, jonka Enevald Svenonius, poesian professori, oli osoittanut Kexlerille. Oppinut runoilija käyttää onnentoivotuksen otsikon runollisena tyylikeinona Narvan kaupungin nimen tavujen vaihtamista keskenään ja antaa tälle inversiolle nimen »σκιδικὸς ἀναγεγραμματομένη, (skyytiksi kirjoitettuna:) RAUAN». Sve-

Pappi. futur.
 liniatah benedicere
 uoidallaxnuh, 3u falby
 Pappi. pres.
 advent, Angungo
 fati factus
 Imper.
 opattacet hofit.
 uungat gofat.
 castacet faiffat.
 cuilcat audite.
 olcon fit.
 oleat epote.
 Conj.
 olamau fit. an. infinit.
 alifit. sint.
 owat sint.
 olico fuerit, 2(n) 12, 2.

Foliosivulle 12v Fogel on kirjoittanut suomenkielisestä Raamatusta poimimiensa verbien taivutusmuotoja, joihin hän on lisännyt latinan- tai saksankielisen käännöksen.

Kirjallisuutta

nonius selittää, että tämä takaperoisesti kirjoitettu Inkerinmaan metropolin lisänimi *Rauan* merkitsee suomeksi rauhaa, »sillä kaupunki on rauhan aikaansaama». Kokenut, tuolloisen rauhattoman tilanteen täysin oivaltanut teologi kehottaa Inkerinmaan asukkaita elämään rauhassa uskontojen ja kielten erilaisuuksista huolimatta! Runoa voi tulkita eri tavoin tämän keksityn suomenkielisen lisänimen pohjalta. Onko ehkä kyseessä viittaus Hevaan pasturin toimintaan ja paikka-

kunnan omituista murrettä ja samalla sekä venäjää että suomea puhuvaan väestöön?

Martin Fogelin tutkimukset välittivät Italiaan suomen kieltä koskevaa tieteellistä informaatiota. Hampurilaisen tutkijan muistiinpanojen erinomainen julkaisu yhdessä sisällöltään runsaan selitysaineiston kanssa avaa lukijalle uusia mahdollisuuksia syventyä 1600-luvun henkiseen maailmaan.

JOHANNES STIPA